

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬНОЇ СФЕРИ У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE FOOD SPHERE IN THE SYSTEM OF ECONOMIC SECURITY OF THE STATE

УДК 351.9:338.439.02

<https://doi.org/10.32843/bses.69-1>

Зоря О.П.

д.е.н., доцент

Полтавський державний аграрний університет

Яснолоб І.О.

к.е.н., доцент

Полтавський державний аграрний університет

Братанов Б.В.

здобувач вищої освіти

ступеня доктора філософії

Полтавський державний аграрний університет

Zoria Oleksii

Poltava State Agrarian University

YasnoIob Ilona

Poltava State Agrarian University

Bratanov Bogdan

Poltava State Agrarian University

У статті здійснено розроблення теоретико-методичних засад сталого розвитку продовольчої сфери у системі економічної безпеки держави в умовах сучасних інституційних трансформацій. Обґрунтовано трактування продовольчої сфери економічної безпеки як здатності національної економіки на основі реалізації власного ресурсного потенціалу забезпечувати продуктами харчування високої якості поточні та надзвичайні потреби населення країни. Запропоновано теоретико-методичний підхід до формування системи розвитку продовольчої сфери економічної безпеки. Запропоновано модель продовольчої сфери економічної безпеки, що забезпечує вибір оптимального рішення за вибраними критеріями, яка виходить із визнання багатосуб'єктного складу її учасників, наявності прямих і зворотних зв'язків між ними, що реалізуються з використанням методів ієрархічної координації та стихійного порядку, поєднання публічних і приватних інтересів.

Ключові слова: продовольча безпека, економічна безпека, держава, сталий розвиток, аграрне виробництво, управління.

В статье осуществлена разработка теоретико-методических основ устойчивого

развития продовольственной сферы в системе экономической безопасности государства в условиях современных институциональных трансформаций. Обоснована трактовка продовольственной сферы экономической безопасности как способности национальной экономики на основе реализации собственного ресурсного потенциала обеспечивать продуктами питания высокого качества текущие и чрезвычайные потребности населения страны. Предложен теоретико-методический подход к формированию системы развития продовольственной сферы экономической безопасности. Предложена модель продовольственной сферы экономической безопасности, которая обеспечивает выбор оптимального решения по выбранным критериям, которая исходит из признания многосубъектного состава ее участников, наличия прямых и обратных связей между ними, реализуемых с использованием методов иерархической координации и стихийного порядка, сочетания публичных и частных интересов.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, экономическая безопасность, государство, устойчивое развитие, аграрное производство, управление.

The article develops the theoretical and methodological foundations of sustainable development of the food sector in the system of economic security of the state in the conditions of modern institutional transformations. It is determined that food security occupies a significant place in research of socio-economic, political, environmental, demographic, managerial, biological, informational, institutional nature and other scientific areas. The interpretation of the food sphere of economic security as the ability of the national economy on the basis of realization of own resource potential to provide high quality food products with current and extraordinary needs of the population of the country is substantiated. The theoretical and methodological approach to the formation of the system of food security development of economic security is proposed. The model of food sphere of economic security is offered, which provides the choice of the optimal solution according to the selected criteria, which is based on the recognition of multi-subject composition of its participants, the presence of direct and feedback links between them, implemented using methods of hierarchical coordination and spontaneous order and private interests. The targets for the functioning of the food sector as the most important component of the economic security system are: food security of the population; physical and economic availability of food for different categories of the population, characterized by the required quantity, range and quality in the presence of a certain level of solvency of consumers; protection of domestic producers from import dependence in the markets of final food products and resources for its production. The peculiarity of food security as a component of economic security is not only self-sufficiency in basic foods, but also in creating a strong export agri-food potential of environmentally friendly products. This is facilitated primarily by the natural and economic conditions of our state. The formation of food markets must correspond to the most important areas that ensure the effective development of its own production of raw materials and food, improving the system of sales and organization of trade in food products.

Key words: food security, economic security, state, sustainable development, agricultural production, management.

Постановка проблеми. В основі економічної безпеки як окремої особистості, так і держави загалом лежить стабільність продовольчої сфери. Твердження про визнання продовольчої безпеки як складової частини економічної та національної безпеки держави, зміцнення її суверенітету, а також необхідного фактору підвищення рівня і якості життя населення набуває особливої значущості в сучасних мінливих умовах розвитку суспільства. Сучасні

тенденції загальносвітового масштабу (пандемія коронавірусу, продовольча криза, глобальні зміни клімату, дефіцит вуглеводневої сировини, зростання цін на енергоносії та продовольство) несприятливо впливають на всі національні продовольчі системи, сприяючи формуванню потенційних загроз. Це означає, що продовольча безпека може бути гарантована тільки за умови динамічного інноваційного розвитку власного виробництва сиро-

вини і продовольства, стійкості сільській території, сталого розвитку аграрного виробництва та викорінення бідності як соціального явища.

Продовольча безпека посідає значуще місце у дослідженнях соціально-економічного, політичного, екологічного, демографічного, управлінського, біологічного, інформаційного, інституційного характеру та інших наукових напрямів. Це означає, що проблема продовольчої безпеки є не тільки актуальною, але й багаторівневою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методичні та прикладні аспекти розвитку продовольчої сфери у системі економічної безпеки держави досліджувались і висвітлювались у роботах багатьох вітчизняних учених. Значний внесок у розгляд цього питання зробили М.М. Бабич [1], О.В. Березін [2], В.П. Залізнюк [3], Г.М. Колісник [6], Н.А. Клименко [7], О.Г. Марчук [8], А.Д. Мостова [9], Т.В. Пономаренко [10], Н.В. Пришляк [11], Г.О. Пчелянська [11], В.П. Самокиш [12], В.Р. Шишлюк [12]. Оцінка рівня наукової опрацьованості досліджуваної проблематики свідчить про те, що разом із глибоким теоретико-методичним опрацюванням окремих аспектів забезпечення продовольчої та економічної безпеки держави мало уваги приділяється вивченню теоретико-методичних основ формування системи продовольчої безпеки як складової частини національної економічної безпеки. Відсутність сьогодні системних досліджень за цими напрямками, а також актуальність вищезазначеної проблеми визначили тему дослідження та її мету, а також предметно-об'єктну сферу.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у розробленні теоретико-методичних засад сталого розвитку продовольчої сфери у системі економічної безпеки держави в умовах сучасних інституційних трансформацій. Отже, завданнями дослідження є:

- розроблення теоретико-методичного підходу до формування системи продовольчої безпеки як складової частини національної економічної безпеки;
- формування моделі продовольчої сфери економічної безпеки як системи, що характеризується властивостями динамічності, відкритості, нелінійності, нерівноважності та емерджентності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення еволюції уявлень про зміст термінологічної конструкції «продовольча безпека» [1–12] дає змогу стверджувати, що незалежно від галузі наукового знання, в рамках якого проводиться дослідження, і використовуваних концептуальних підходів як його істотних ознак дослідники виділяють самозабезпеченість національної економіки продовольством, збалансованість і повноцінність харчування населення, якість продовольства, його доступність, поєднання державних і приватних інтересів, що обумовлює необхідність державного регулювання продовольчої сфери під час забезпечення економічної безпеки.

Виходячи з вищенаведеного, зазначаємо, що продовольча сфера економічної безпеки може

тракуватися як здатність національної економіки на основі реалізації власного ресурсного потенціалу забезпечувати продуктами харчування високої якості поточні та надзвичайні потреби населення країни як загалом, так і в розрізі окремих соціальних груп відповідно до науково обґрунтованих норм. Нами пропонується теоретико-методичний підхід до трактування закономірностей формування й ефективного функціонування системи розвитку продовольчої сфери економічної безпеки, який заснований на використанні пізнавального потенціалу альтернативних економічних концепцій. Це відображається у змісті вихідних принципів, які включають необхідність врахування ризикових факторів, етапності формування продовольчої сфери економічної безпеки в рамках реалізації моделі динамічної рівноваги, а також особливостей сучасного поляризованого економічного простору.

У складі ризикових факторів у ході дослідження виявлено інституційні, економічні, природно-ресурсні, бюджетні та соціальні. До інституційних факторів належать неефективність формальних інститутів (законів і підзаконних актів), протиріччя між формальними й неформальними інститутами (між правовими нормами та звичаями, традиціями), високі трансакційні витрати (захисту прав власності, пошуку інформації, ведення переговорів і укладення контрактів, моніторингу рівня продовольчої безпеки), корупційність економіки тощо. До економічних факторів, які формують загрозу продовольчої безпеки, належать коливання макроекономічної кон'юнктури, дефіцит інвестиційних ресурсів та їх низька ефективність в аграрній сфері, інтернаціоналізація світового господарства, залежність від імпорту певної частини ресурсів, відсутність науково обґрунтованих прогнозів функціонування економіки в умовах реалізації сучасної стратегії розвитку, диспаритет цін, інфляція, просторова поляризація національної економіки, розрив міжрегіональних і внутрішньорегіональних зв'язків, невідповідність окремих видів харчової продукції світовим стандартам якості, відсутність єдиного підходу до визначення оптимальної структури харчування, низька ефективність каналів руху продовольства тощо.

До бюджетних факторів, які формують загрозу продовольчій сфері економічної безпеки, належать неефективність світових фінансових інститутів, їх нездатність регулювати несприятливі світові фінансові процеси; підвищення ринкової влади транснаціональних корпорацій; відтік фінансових ресурсів із реального сектору економіки, нерівномірність розподілу податкового потенціалу різних галузей національного господарства, нестабільність надходження доходів бюджету, нецільове витрачання бюджетних коштів, невиконання фінансової дисципліни платниками та контролюючими органами, диспропорції в розподілі бюджетних коштів тощо.

До соціальних факторів, що формують загрозу продовольчій сфері економічної безпеки, належать низький рівень реальних доходів і рівня життя населення, нерозвиненість інфраструктурного комплексу сільських територій, погіршення демографічної ситуації на селі тощо. Формування системи економічної безпеки у продовольчій сфері розглядається нами також у взаємозв'язку з проблемою переходу до траєкторії сталого розвитку, що передбачає необхідність реалізації моделі динамічної рівноваги, яка передбачає здатність національної економіки адаптуватися до змін факторів зовнішнього середовища на основі змін у внутрішній структурі, що приводить до підвищення рівня гетерогенності й посилення структурно-функціональної диференціації.

Система продовольчої сфери економічної безпеки повинна включати підсистему захищеності вітчизняного виробника продовольчих товарів від імпортової залежності на ринках кінцевої продовольчої продукції і ресурсів для її виробництва; стійку підсистему продовольчого забезпечення, засновану на сталому розвитку аграрної сфери, який здатний постійно забезпечувати населення продуктами харчування на необхідному рівні, адекватно реагуючи на кон'юнктуру продовольчого ринку та реалізуючи експортний потенціал; інструменти, що

забезпечують фізичну та економічну доступність продовольства необхідної кількості, асортименту та якості для різних категорій населення на основі розширення його платоспроможного попиту.

Останнє реалізується через систему загальних заходів у рамках стратегії сталого соціально орієнтованого розвитку (встановлення мінімального розміру оплати праці, споживчого кошика, заходів бюджетно-фінансової і грошово-кредитної політики, спрямованих на стимулювання сукупних витрат тощо) і спеціальних заходів, спрямованих на розширення платоспроможного попиту.

На рис. 1 представлена модель продовольчої сфери економічної безпеки, що відображає багатосуб'єктний склад її учасників, якими виступають держава, регіональні утворення, що входять до його складу, окремі підприємства та домогосподарства.

Для системи продовольчої сфери економічної безпеки характерна наявність прямих і зворотних зв'язків між учасниками, що реалізуються з використанням методів ієрархічної координації та стихійного порядку. Зворотні зв'язки між учасниками припускають використання інструментів моніторингу параметрів елементів системи, в тому числі структури харчування населення.

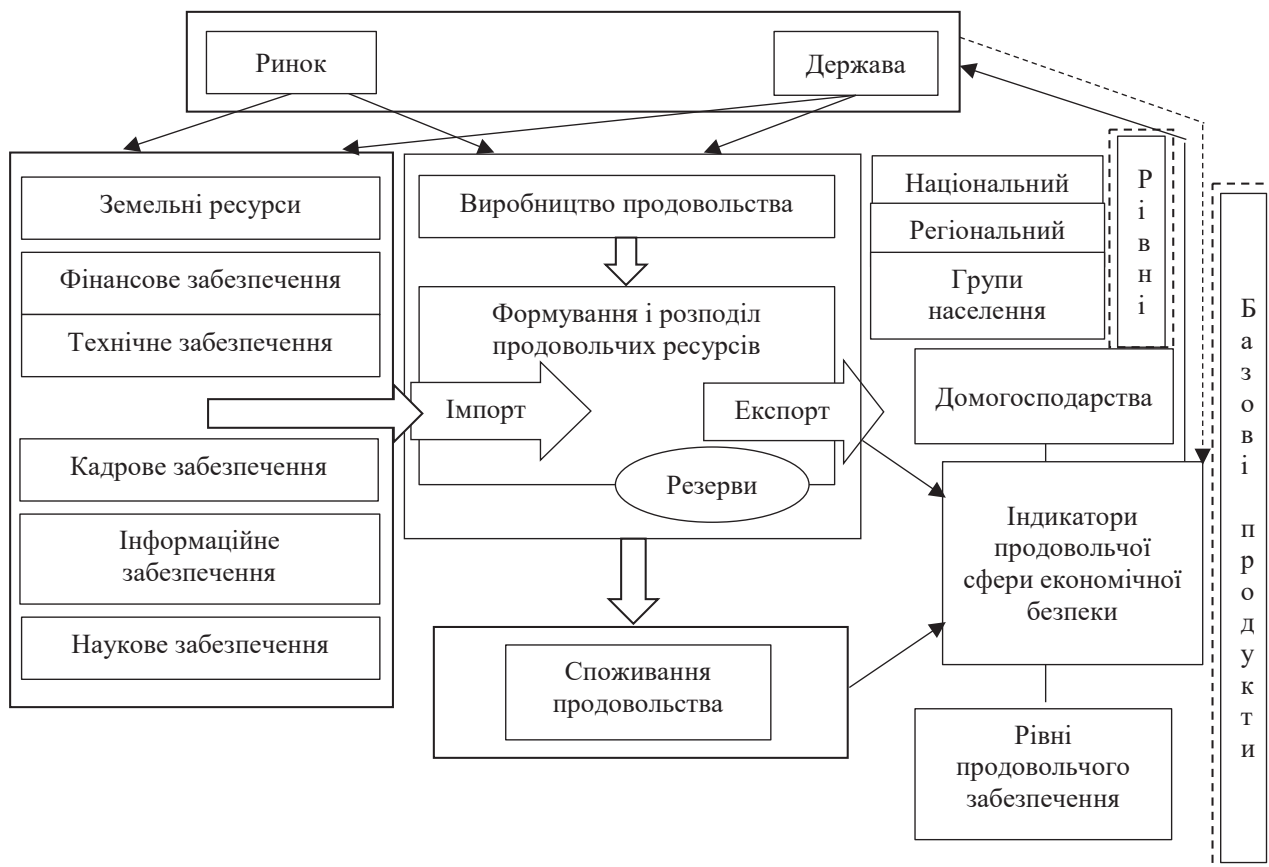

Рис. 1. Модель функціонування продовольчої сфери економічної безпеки держави в умовах динамічності ринку

Джерело: систематизовано авторами

Відповідно до цього, система продовольчої сфери економічної безпеки нами розглядається як система, що характеризується властивостями динамічності, відкритості, нелінійності, нерівноважності та емерджентності. Системний підхід до вирішення поставлених завдань дає змогу науково обґрунтувати стратегічні пріоритети розвитку досліджуваної сфери й розробити інструменти їх досягнення, забезпечити баланс між елементами системи, підвищити рівень її адаптивності до змін факторів зовнішнього середовища.

Система продовольчої сфери економічної безпеки характеризується динамічністю і стійкістю, що відбивається в її здатності зберігати траєкторію розвитку. Це обумовлено ефектом залежності від попередньої траєкторії розвитку. Ця властивість обумовлює наявність істотного тимчасового інтервалу між початком впливу зовнішніх факторів і реакцією її учасників на подібний вплив. Відкритість системи обумовлює її здатність до самоорганізації як можливості змінювати внутрішню структуру в результаті зміни порядку взаємодії її елементів та операційної замкнутості. Зокрема, це відображається у змінах споживчого вибору, ініційованого впливом зовнішніх чинників. Властивість нелінійності продовольчої сфери економічної безпеки визначає необхідність використання диференціальних рівнянь для опису її стану. Структура системи характеризується багатоваріантністю, що обумовлює її нерівноважність і визначає необхідність вибору між елементами структури об'єктів керуючого впливу, які повинні бути змінені. Наприклад, об'єктом керуючого впливу з боку держави виступають інвестиційні витрати задля формування сприятливого інвестиційного клімату, необхідного для розвитку аграрної сфери.

Емерджентність продовольчої сфери економічної безпеки визначається тим, що взаємодія її елементів приводить до отримання результату, який перевищує результати функціонування кожного елементу. Ефективно функціонуюча система продовольчої сфери економічної безпеки пов'язана зі стійким, конкурентоспроможним та ефективним аграрним виробництвом задля найбільш повного забезпечення продовольчих потреб населення на основі розширення платоспроможного попиту на продукти харчування.

Таким чином, модель продовольчої сфери економічної безпеки складається зі взаємозв'язаних структурних блоків, таких як рівні ієрархії (національний, регіональний, соціальних груп населення й домашніх господарств), способи вирішення проблем (власне виробництво або імпорт, або їх поєднання), баланс попиту і пропозиції на внутрішньому ринку, а також його взаємодія зі світовим ринком, регулююче середовище.

Особливість забезпечення продовольчої безпеки як складової частини економічної безпеки

полягає не тільки в самозабезпеченні основними видами продовольства, але й у створенні потужного експортного агропродовольчого потенціалу екологічно безпечної продукції. Цьому сприяють перш за все природно-економічні умови нашої держави. Формування продуктових ринків має відповідати найважливішим напрямам, які забезпечують ефективний розвиток власного виробництва сировини й продовольства, вдосконалення системи збуту продукції та організації торгівлі продовольчими товарами. Проте потенціал внутрішнього ринку продовольства може бути реалізований тільки за умови істотного підвищення реальної економічної доступності для населення продуктів харчування. Останнє вимагає вжиття системи заходів щодо зростання доходів населення і встановлення обґрунтованих роздрібних цін на продовольчі товари.

Формування й розвиток продуктових ринків повинні відбуватися з урахуванням особливостей потенціалу галузей, конкурентного середовища, попиту і пропозиції на конкретні види продукції, а також можливостей створення необхідних запасів продовольства й експорту. Важливим елементом прогнозних розробок щодо формування стабільного продовольчого ринку є проведення варіантних розрахунків формування продовольчих ресурсів та визначення ємності продуктових ринків на основі використання економічної балансової моделі з використанням коефіцієнтів еластичності попиту за доходами.

Необхідно розробити тактику й конкретні заходи щодо реалізації стратегії, які будуть спрямовані на взаємозв'язок державної підтримки аграрного виробництва, захисту вітчизняного продовольчого ринку щодо вимог лібералізації зовнішньоекономічної діяльності у сфері торгівлі. Тільки створення власної стійкої продовольчої сфери економічної безпеки на основі забезпечення конкурентоспроможності продовольчих товарів як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках, захищеності вітчизняного товаровиробника дасть змогу уникнути можливих руйнівних наслідків швидкого зростання відкритості національної економіки.

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження дало змогу дійти таких висновків теоретико-методичного характеру:

1) Обґрунтовано трактування продовольчої сфери економічної безпеки як здатності національної економіки на основі реалізації власного ресурсного потенціалу забезпечувати продуктами харчування високої якості поточні та надзвичайні потреби населення країни. Запропоновано теоретико-методичний підхід до формування системи розвитку продовольчої сфери економічної безпеки, який заснований на визнанні як вихідні таких принципів її ефективного функціонування, як принципи урахування ризикових факторів, етапності формування системи продовольчої безпеки у рамках реалізації моделі динамічної рівноваги,

врахування особливостей поляризованого економічного простору й відмінностей у складі умов продовольчого самозабезпечення держави.

2) Запропоновано модель продовольчої сфери економічної безпеки, що забезпечує вибір оптимального рішення за вибраними критеріями, яка виходить із визнання багатосуб'єктного складу її учасників (державна, підприємства, домогосподарства), наявності прямих і зворотних зв'язків між ними, що реалізуються з використанням методів ієрархічної координації та стихійного порядку, поєднання публічних і приватних інтересів. Як цільові орієнтири функціонування продовольчої сфери як найважливішої складової частини економічної безпеки виступають продовольче забезпечення населення; фізична й економічна доступність продовольства для різних категорій населення, що характеризується необхідною кількістю, асортиментом і якістю за наявності певного рівня платоспроможності споживачів; захищеність вітчизняного виробника від імпортової залежності на ринках кінцевої продовольчої продукції та ресурсів для її виробництва.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бабич М.М. Проблеми забезпечення продовольчої безпеки в Україні. *Агросвіт*. 2017. № 3. С. 32–39.
2. Березін О.В. Проблеми формування продовольчого ринку України : монографія. Київ : Вища школа, 2002. 211 с.
3. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України : статистичний збірник. Київ : Державна служба статистики України, 2020. 12 с.
4. Залізничук В.П. Оцінка індикаторів продовольчої безпеки України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 2. С. 128–133.
5. Зоря О.П., Овчарук О.М., Мауер Д.Р. Концептуальні основи управління продовольчою безпекою держави в умовах інвестиційно-інноваційного розвитку аграрної сфери. *Причорноморські економічні студії*. 2021. Вип. 63. С. 47–51.
6. Колісник Г.М. Продовольча безпека України та особливості її розвитку. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2015. Вип. 5(115). С. 72–76.
7. Клименко Н.А. Регіональні аспекти продовольчої безпеки України. *Ефективна економіка*. 2020. № 7. С. 56–64.
8. Марчук О.Г. Продовольственная и экономическая безопасность Украины. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nvnau_eamb/2011_168_1/11mog.pdf
9. Мостова А.Д. Сучасний стан продовольчої безпеки України та методичні підходи до його оцінки. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 43. С. 59–68.
10. Пономаренко Т.В. Продовольча безпека як складова економічної безпеки: ключові загрози. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 30-1. С. 189–192.
11. Пчелянська Г.О., Пришляк Н.В. Формування продовольчої безпеки в умовах трансформації економіки України. *Ефективна економіка*. 2019. № 2. С. 39–46.
12. Шишлюк В.Р., Самокиш В.П. Правове забезпечення продовольчої безпеки України: сучасний стан та перспективи. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 133–138.

REFERENCES:

1. Babich M.M. (2017) Problemy zabezpechennya prodovol'choyi bezpeky v Ukrayini [Problems of food security in Ukraine]. *AgroSvit*, vol. 3, pp. 32–39.
2. Berezin O.V. (2002) Problemy formuvannia prodovol'choho rynku Ukrainy [Problems of food market Ukraine]. Kyiv: Vyscha shkola. (in Ukrainian)
3. Sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy (2020) Balansy ta spozhyvannya osnovnykh produktiv kharchuvannya naseleennyam Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine. Balances and consumption of the main food products by the population of Ukraine]. *Statystychnyy zbirnyk*. Kyiv, p. 12.
4. Zalizniuk V.P. (2019) Otsinka indyikatoriv prodovol'choyi bezpeky Ukrainy [Assessment of the indicators of food security of Ukraine]. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, no. 2, pp. 128–133.
5. Zoria O.P., Ovcharuk O.M., Mauer D.R. (2021) Kontseptual'ni osnovy upravlinnnya prodovol'choyu bezpekoyu derzhavy v umovakh investytsiyno-innovatsiynoho rozvytku ahraryoi sfery [Conceptual fundamentals of state food security management in conditions of investment and innovation development of the agricultural sphere]. *Prychornomorski ekonomichni studii*, no. 63, pp. 47–51.
6. Kolesnik G.M. (2015) Prodovol'cha bezpeka Ukrainy ta osoblyvosti yiyi rozvytku [Food security of Ukraine and especially its development]. *Sotsial'no-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy*, no. 5(115), pp. 72–76.
7. Klymenko N.A. (2020) Rehional'ni aspekty prodovol'choyi bezpeky Ukrainy [Regional aspects of food security in Ukraine]. *Efektivna ekonomika*, vol. 7, pp. 56–64.
8. Marchuk O.G. (2011) Prodovol'stvennaya i ekonomicheskaya bezopasnost Ukrainy [Food and economic security of Ukraine]. Available at: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nvnau_eamb/2011_168_1/11mog.pdf
9. Mostova A.D. (2019) Suchasnyy stan prodovol'choyi bezpeky ukrayiny ta metodychni pidkhody do yoho otsinky [Current situation of food security of Ukraine and methodical approaches to its evaluation]. *Prychornomorski ekonomichni studii*, no. 43, pp. 59–68.
10. Ponomarenko T.V. (2018) Prodovol'cha bezpeka yak skladova ekonomichnoyi bezpeky: klyuchovi zahrozy [Food safety as constituent of economic security: key words]. *Prychornomorski ekonomichni studii*, no. 30-1, pp. 189–192.
11. Pchelianska G.O., Pryshliak N.V. (2019) Formirovaniya prodovol'stvennoy bezopasnosti v usloviyakh transformatsii ekonomiki Ukrainy [Formation of the mechanisms of food security in conditions of economy transformation in Ukraine]. *Efektivna ekonomika*, no. 2, pp. 39–46.
12. Shyshliuk V.R., Samokysh V.P. (2020) Pravove zabezpechennya prodovol'choyi bezpeky ukrayiny: suchasnyy stan ta perspektyvy [Legal assurance of Ukraine's food security: current status and prospects]. *Pраво і suspil'stvo*, vol. 1, pp. 133–138.